

İSLÂM ÜLKELERİNDE EĞİTİM KONGRESİ

Editör

M. HİLMİ ÖZEV

İSTANBUL

TASAM YAYINLARI: 37, Eğitim Serisi: 1

İSTANBUL Şubat 2009

ISBN: 978-975-6285-39-8

Tasarım, kapak tasarımı: Creatica

Baskı: İhlas Gaz.

Halicılar Cd. No: 100 34080 Fatih / İSTANBUL - TURKEY

Tel: +90 212 635 61 51 (pbx) Faks: +90 212 532 58 82

www.tasam.org • e-mail: tasampublications@tasam.org

İlk Basım 2009

İslâm Ülkelerinde Eğitim Kongresi “Eğitimde İşbirliği ve Kalkınma”

İslâm Ülkelerinde Eğitim Kongresi Organizasyon Komitesi

Prof. Dr. Ali ÖZEK

Doç. Dr. Ahmet KAVAS

Dr. Engin SELÇUK

Dr. Almagül İSİNA

Fatma Günce KANLI

Muharrem Hilmi ÖZEV

Caner SANCAKTAR

Ufuk TEPEBAŞ

Oğuzhan KÖSE

Bahar AKBULUT

İslâm Ülkelerinde Eğitim Kongresi “Eğitimde İşbirliği ve Kalkınma”

Editör: M. Hilmi ÖZEV

İstanbul: Tasam Yayınları, 2009

464 s. ; 14x21 cm. - (Tasam Yayınları; 37, Eğitim Serisi: 1)

ISBN

978-975-6285-39-8

AZERBAYCAN MİLLÎ EĞİTİM SİSTEMİN KURULUŞU: TARİHSEL İHTİYAÇ VE PROBLEMLER

Dr. Mammadali ABASHLI

Kafkaz Üniversitesi Öğretim Üyesi, Bakü-Azerbaycan

Çeviren: Caner Sancaktar

Giriş

Bugünkü durum ile ilgili olarak, elde edilmiş başarı ve karşılaşılan zorluklar hakkında bilgi sahibi olabilmek için Azerbaycan eğitiminin tarihsel aşamalarını incelemek önemlidir. Tarihsel kaynaklara göre Azerbaycan'da okul eğitimi tarihi İslam dininin yayılmasıyla başladı. Arapça, temel eğitim ve bilim dili olarak kullanılıyordu. Bu dil, 11. yüzyıldan önce hâkim dil haline geldi ve bundan sonraki yüzyıllarda da varlığı devam ettirdi. Büyük bir gururla söyleyebiliriz ki, ünlü bilim ve kültür enstitülerinde çalışmış olan Azerbaycan kökenli bilim adamları, kendilerinden sonraya büyük bir miras bırakmışlardır. Son derece ilginçtir ki; 7. yüzyıldan itibaren, henüz Farsça şiir dili değil iken, çok sayıda Azerbaycan şairi ve bilim adamı kendi eserlerini Arap dilinde yazmışlardır. Zaman zaman büyük devletlerin ve kültür merkezlerinin resmi dili olarak kullanılmış olan Arapça, Azerbaycan bilim kuşağının oluşumunda önemli bir tarihsel rol oynadı. Azerbaycan filozofları, bilim adamları ve yazarları tarafından kurulan çok sayıdaki okul ve akımlar Arap dili vasıtasıyla gelişti, yayıldı ve takipçilerini etkiledi. Bahmanyar, Enalquzat Meyanachy, Shihabaddin Yahya Suhrevardi, Shihabaddin Abuhaphs Suhrevardi, Nasiraddin Tusi, İsmail bin Yasar, Musa Shahavat, Abul Abbas al-Ama, Khatib Tabrizi gibi düşünür ve yazarların ünlenmesinde Arap dilinin inkar edilemez rolü olmuştur. Bağdat halifesinin zayıfladığı ve Saljuq'un iktidara yükseldiği 11. yüzyıldan itibaren Farsça hem devlet düzeyinde resmi dil hem de edebiyatta edebi dil olarak kullanılmaya başlandı. 19. yüzyılın sonuna kadar Arapça, Azerbaycan'da eğitim merkezlerinde Farsça ile birlikte kullanılmaya devam etti. Özellikle Saphavi yönetimi neticesinde 16. yüzyıldan itibaren Fars dili yaygınlaştı ve ahlaki değerler milli değerlere üstün geldi. Dolayısıyla, milli edebiyat dili oluşmadığı için milli eğitimin varlığından söz etmek mümkün değildi.

1. Çarlık yönetimine kadar Azerbaycan eğitimi

İslam dininin gelişimiyle birlikte eğitim, okullarda ve Müslüman din okullarında uygulanmaya başlandı. Bu okullarda eğitim dili Arapça veya Farsça idi. Okullar, düşük dereceli eğitim olarak değerlendiriliyordu. Dini okullar yüksek eğitim merkezleri idi. Okullar, bir bakıma dini okullara hazırlık aşaması idi. Düşü dereceli okullar, Azerbaycan'ın tüm küçük ve büyük kasabalarında mevcut idi. Kural olarak tüm öğretmenler molla idi. Daha sonraları bazı eğitilmiş adamlar özel okullar kurmuşlardır. Eğitim-öğretim yılının belli bir başlangıç ve bitiş tarihi yoktu. Okula kayıtlar yıl boyunca devam ediyordu. Okullarda öğrenci sayısı 10 ila 100 arasında değişebiliyordu. Belli bir yaş sınırlaması olmadığı için 16 yaşındaki gençlerle 7-8 yaşındaki çocuklar birlikte eğitim görüyorlardı. Eğitim bedeli bireysel olarak farklılaşıyordu. Her bir öğrenciye belli bir gündelik görev yükleniyordu. Belli bir eğitim süresi yoktu. Eğitim süresi kabiliyetine ve çalışmasına bağlı olarak genellikle 6-8 yıl içinde tamamlanıyordu. Okullarda ve dini okullarda eğitim müfredatı, bu okulların kurucuları ve liderlerinin şahsi görüşlerine dayanıyordu. Okullarda eğitim alfabe öğrenimi ile başlıyor ve Kur'an surelerinin öğrenimi ile devam ediyordu. Bundan sonra, sadece bazı okullarda, anadilde okuma eğitimi veriliyordu. Bir sonraki eğitim aşaması, kitap okuma ve mektup yazma öğrenimi ile ilgiliydi. Okuma ve yazma eğitimi sonrasında, yaşça daha büyük olan öğrenciler şeriat bilgisi öğreniyordu ve değişik dini kitaplar okuyorlardı. Ayrıca bu öğrenciler Farsça-Türkçe sözlüğü ezberlemek mecburiyetindeydiler. Bundan sonraki süreçte Farsça eğitimine devam ediliyordu. Fars dili eğitimi, kitap çevirileri yoluyla yapılıyordu. Öğrenciler, özellikle Nizami, Physuly, Haphis, Sadi ve diğer önemli şairlerin eserlerini çeviriyorlardı. Doğu şairleri ve zengin Doğu edebiyatı eğitim içeriğinin ana bölümünü meydana getiriyordu.

3-6 yıl eğitim gördükten sonra öğrenciler, temel dini bilgileri ve hem Arapça, hem ana dilde okuma-yazmayı öğrenmiş olarak mezun oluyorlardı. Kızların okula gitmesi yasaktı. Kızlar kendi evlerinde eğitim görme olanağına sahipti. Mezun olduktan sonra eğitimini devam ettirmek isteyenler, cami-i bünyesinde yer alan medreselere kaydoluyorlardı. Medrese, okul binası, öğrenci yurdu ve pansiyonu içeren büyük kampusa sahip idi. Zengin kişiler tarafından inşa edilen medreselerde eğitim ücretsiz veriliyordu. Vakıf tipinde işleyen medreselerin geliri, öğrenciler arasında burs olarak eşit biçimde bölüştürülüyordu. Öğrenciler medrese içinde yaşıyorlardı. 16'sına gelen öğrenciler, anadillerinde ve Fars dilinde önemli bir bilgiye sahip olmuş oluyorlardı ve daha üst derecede eğitime geçebiliyorlardı. Medreselerde öğrenci sayısı genellikle 40-50 civarında idi. Fakat daha büyük olana bazı medreselerde bu sayı 110-120'ye yükseliyordu. Medreselerde eğitim, Arapça, teoloji ve İslam hukukunu içeriyordu. 3-5 yıl boyunca Arap dili edebi örnekler temelinde derinle-

mesine öğreniliyordu. Ayrıca, Kuran, tasvir, hadis, İslam hukuku, İslam tarihi ve İslam etiği öğretiliyordu. Seküler eğitim müfredatı ise felsefe, mantık, psikoloji, tarih, coğrafya, astronomi, cebirsel geometri gibi disiplinleri içeriyordu. Eğitim süresi öğrencinin kişisel performansına bağlı olarak 6–8 ile 10–15 yıl arasında değişiyordu.

17. yüzyılın ortalarında Azerbaycan okullarının eğitim kalitesi hakkında bilgi sahibi olmak için, Adam O’Leary’nin notlarını hatırlamak son derece faydalı olacaktır. Adam O’Leary, Almanya Büyükelçiliği sekreteri ve konsolosu olarak Moskova’da ve İran’da görev yapmış, ayrıca 1936–1938 yıllarında Azerbaycan’ı ziyaret etmiştir. Adam O’Leary, yazılarında, 5 Şubat 1937 tarihinde, Azerbaycan’da dönemin kültür ve eğitim merkezlerinden birisi olan Shamakhi’yi ziyaret etmiş olduğunu belirtir. O’Leary’in notlarında, Shamakhi’nin son derece güzel biçimde inşa edilmiş büyük bir binaya sahip olduğu ve bina içinde çok sayıda odanın bulunduğu belirtilmiştir. O’Leary, Shamakhi’yi Felsefe Koleji (Philosophis Collegium) ile karşılaştırarak batı Akademileri ve Kolejleri ile olan benzerliğini not etmiştir. Müderrislerden, profesörler ve öğretmenler olarak söz eden O’Leary, eğitim-öğretim metodunun ve eğitim veren profesörlerin-öğretmenlerin üst düzeyde olduğunu vurgular. Öğrencilerin yüksek eğitim düzeyinden hayranlıkla söz eden O’Leary, astronominin sırları üzerine düşündüklerini, usturlabı nasıl kullandıklarını, kağıt üzerine çizilmiş bir haritayı kullanarak Asya’da bulunan yerlerin uzunluklarını ve genişliklerini doğru biçimde söyleyebildiklerini belirtmiştir.

Azerbaycan okulları hakkında orijinal bilgileri, Kuzey ve Güney Azerbaycan’ın değişik bölge ve şehirlerini ziyaret etmiş olan Evliya Çelebi (1611–1682)’nin “Seyahatname” adlı ünlü eserinde okuyabiliriz. Çelebi eserinde, çeşitli bilimlerin öğretildiğini, ünlü bilginlerin eğitim verdiğini, 300.000 nüfuslu Tebriz’de “Shahi-Chan” ile birlikte yaklaşık 47 medrese ve çocuklar için 600 okulun olduğunu yazmıştır. 7.000 haneli Shamakhi şehrinde “Ozdemirzade Medresesi” dâhil 7 medresenin ve yaklaşık 40 okulun olduğunu belirtmiştir. Bu yüzyıllarda medreseler ve okullar Azerbaycan’da çok önemli rol oynamışlardır. Medreselerde teoloji kadar aynı zamanda doğa bilimleri de okutulmuştur. En önemlisi, Kuran’ı okumayı öğrenme yoluyla Azerbaycan köylüsü Rus köylüsüne göre daha iyi okuma-yazma biliyorlardı.

2. Rus işgali sonrasında Azerbaycan eğitim sisteminin durumu

1828 yılında Kuzey Azerbaycan’ın işgalini takiben, Rusya, sömürgecilik politikasının bir parçası olarak yerel toplulukları Hristiyanlaştırmak ve Ruslaştırmak amacıyla önemli yerleşim merkezlerinde okullar açmaya özel bir önem verdi. İmparatorluğun insanlık dışı politikasının özünü, 1828’de Tiflis askeri valisi tarafından şekillendirilmiş olan “görevlendirilmiş okullar” örne-

ğinde görebiliriz. Bu okullara zengin kişilerin çocukları rehin olarak alınır ve şantaj ve cezalandırma yöntemleriyle zoraki eğitim veriliyordu. Ayrıca “görevlendirilmiş” olarak adlandırılan bu rehine çocuklar, Osmanlı İmparatorluğu ve İran ile yapılan savaşlar sırasında yerel halkın düşmana destek vermelerini engellemek amacıyla rehin tutuluyordu. Bu çocukların aileler, kendi çocuklarının hayatını koruyabilmek için, bölgede meydana gelen Rusya karşıtı ayaklanmaları önlemeye zorlanıyordu. Rus yönetimi, bu çocuklara kendi eğitimlerini vererek Rusya için faydalı vatandaşlar ve yerel yöneticiler yetiştirmeyi planlamıştı.

Rus yönetimi, aydınlanma hareketlerini kendi politikaları ve Çarist ideoloji için potansiyel bir tehlike ve tehdit olarak görüyordu. Bu nedenle bu hareketler, çeşitli bahaneler ileri sürülerek engelleniyordu. Bu zamanda bilimsel ve kültürel gerilik mevcuttu. Bu durum yerli halkın ezilmesinde önemli rol oynadı. Fakat halkın sömürülmesinin asıl nedeni millî elidin var olmamasıydı. Rus sistemini Azerbaycan’da uygulanması ve millî kültürün yerine Rus kültürünün ikame etmek amacıyla yapılan yoğun çalışmalar eğitim sisteminin bozulmasına neden oldu.

Eldeki veriler gösteriyor ki, Bakü, Shusha, Shamaxi ve diğer Kuzey Azerbaycan şehirlerinde okullar ve dini okullar gibi eğitim kurumlarının sayısı çoktu. Bakü’de yirmi okul, Shusha ve Karabağ’da dokuz okul ve bir dini okul, eğitimin görece daha geri olduğu Ganja’da iki okul, Khuba’da yedi okul, 1830’larda yani Kuzey Azerbaycan Rus işgali altına yeni girdiğinde faaliyet halindeydi.

İmparatorluğun hedeflerine göre ilk olarak Nuxa, Khazax, Shamaxi, Sussha ve Khuba’da Rus okullarının açılması düşünülüyordu. Bunda ki amaç, buralarda var olan yerli eğitim sistemini kademe kademe çöktürmek ve nihayet tamamıyla ortadan kaldırmak idi. Bu amaçla, Azerbaycan’da ilk seküler eğitim okulları 2 Ağustos 1829’da birinci Zaqaqaziya Okulları Tüzüğü kabul edildikten sonra kurulmaya başlandı. İlk Rus resmi okulu Sussha’da 30 Aralık 1830’da faaliyete geçti. Bundan sonraki on yıllar boyunca bu tür okullar varlıklarını ve faaliyetlerini sürdürdü. Sadece bir tane dini okul açıldı. Bu durum Rusyanın niyetini ortaya koymuştur. Sussha’dan sonra bu tip seküler okullar başka yerlerde de açıldı: 1831’de Nuxa’da, 1832’de Bakü’de, 1833’te Ganja’da, 1837’de Nahçıvan’da ve 1837’de Shamaxi’de.

Bu okullarda tüm dünyadan çocuklar eğitim görüyordu. Bu nedenle bu okullar ortak okullar olarak adlandırılıyordu. Rusya’da yerel okullar üç sınıftan oluşuyordu. Özellikle 1830’lu ve 1840’lı yıllarda, bu okullarda Rusça gramer, tarih, coğrafya, aritmetik, geometri, yerel dil ve İslam dini dersleri okutuluyordu. Yerel dil ve İslam dini hakkında derslerin okutulmasındaki amaç, bu eğitim sisteminin sömürgeci politikasını/özünü gizlemek idi.

Çok sayıda zengin aile çocuğu Rusların kurduğu okullarda eğitim görüyordu. Bu okullar, yerel yönetim kurumlarında sömürgeci politikaların uygulanmasına yardımcı olacak uzmanları yetiştirmek için açılıyordu. Bu okullar kural olarak Rus dilinde eğitim veriyordu. Fakat buna rağmen bu okulları tam anlamıyla milli okullar olarak tanımlamak doğru değildir. Çünkü bu okullarda değişik milletlere mensup çocuklar eğitim görüyordu. En önemli problem, bu okulların milli değerler ve duygular ile nasıl uyumlu hale getirilebileceği idi.

Bu bakış açısından hareketle meseleye yaklaştığımızda veriler gösteriyor ki; “baba çar”a boyun eğecek ve hizmet edecek itidal uzmanları yetiştirilmesi büyük bir ihtiyaç idi. Bu tespitin ve gerçeklerin ışığı altında hedeflerin çoğu son derece açık ve anlaşılır hale geliyor. Fakat halkın çıkarı, milli – manevi değerlere yakın, milli hakların farkında, bu hakları korumaya/savunmaya yetkin ve modern bilgiye sahip vatandaşların yetiştirilmesini gerektiriyor. Fakat Azerbaycanlı çocukların eğitimi, çoğunlukla soğukluk, güvensizlik ve ilgisizlik ile karşılaşılıyordu.

Resmi ve gayri resmi okulların yanında ayrıca geleneksel olarak “aile okulları” diye adlandırılan okullar mevcuttu. Çocukların, kendi ebeveynleri veya diğer okur-yazar aile üyeleri tarafından eğitilmeleri bu dönemde eğitim sisteminin bir parçasıydı. Var olan baskılara rağmen, büyük camilerin bulunduğu şehirlerde caminin bir parçası olarak dini okullar da mevcuttu. Bakü, Nahçıvan, Ordubad, Shamaxi, Shusha, Ganja ve ayrıca Iravan şehirlerinde bu türden okullar mevcut idi. 19. yüzyılın sonunda camii okulları eğitim kurumları olarak yaygınlaşmışlardı. Bu okullar özel şahısların ve ailelerin eğitimsel destekleri sayesinde varlıklarını sürdürüyorlardı. Camii okullarında eğitim gören öğrencilerin sayısı, Kafkasya’daki tüm devlet okullarında bulunan öğrencilerin toplamına eşit idi.

Devletten finansal destek almayan bu tip eğitim merkezleri gittikçe artıyordu ve eşit olmayan koşullarda çalışıyorlardı. Doğrusunu söylemek gerekirse, bu okulların eğitim formunda ve içeriğinde reforma ihtiyaç duyuluyordu. Yüzyıllar süresince oluşmuş ve şekillenmiş olan bu geleneksel eğitim merkezleri hayati ihtiyaçları ve gerekleri karşılayamadılar. Ne yazık ki; bu tip okullarda eğitim gören çocuklar Arap ve Fars dillerini öğrenmekte güçlük çekiyorlardı. Çünkü bu çocuklar kendi ana dillerini kusursuz biçimde bilmiyorlardı.

Sonuç olarak öğrenciler bu dillerin hiçbirisini tam olarak öğrenemiyorlardı ve zamanlarını boşa harcamış oluyorlardı. Bu nedenle, öğrencilerin çoğunluğu iki veya üç yıl sonra okullarını terke etmek zorunda kalıyorlardı. Bunda ayrıca yoksulluk da önemli rol oynuyordu. Çocuklar ailelerine ev işlerinde yardımcı olmak zorunda idiler. Halkın eğitilmesi büyük bir ihtiyaç idi. Özellikle de insanların cehalet girdabından çekip alınabilmesi için ana dilde eğitim

büyük bir zorunluluk ve ihtiyaç idi. Bu nedenledir ki; zengin insanlar, öğretmenler ve entelektüeller halkın elidi olarak rol alma konusunda önemli bir sorumluluğa sahip idiler.

Bu faktör, hayatlarının temel amacı ulusun aydınlanması olan yüksek düzeyde eğitilmiş ve özverili entelektüellerin gelişmesinde etkili olmuştur. Bu yolda atılan ilk adım, 17 Mayıs 1843 tarihli Kafkasya Eyaleti Karamnamesi'ne göre Bakü'de ilk Müslüman okulunun açılması oldu. 3 öğretmen ve 50 öğrenciye sahip olan bu okul Azerbaycan, Rus, Arap ve Fars dillerinde eğitim veriyordu. Devlet sadece Rus dili dersi veren öğretmenlerin maaşını ödüyordu.

Kutkashinli gibi entelektüeller işgalin ilk döneminde kendi kendilerine çalışıyorlardı. Daha sonradan 1870'lerde entelektüel arasında birlik oluştu. 1872 yılında kabul edilen yeni Okullar Tüzüğü'ne göre özel şahıslara ve topluluklara okul açma hakkı verildi. Bu okullar, devlet okullarının sahip olduğu haklara ve olanaklara sahipti. Bu dönemin ilerici entelektüelleri ulusun aydınlanması için önemli bir zemin hazırladı. 1987'de "usuli-cedid" veya "Rus-Tatar" okulu olarak bilinen yeni bir okul açıldı. Entelektüellerin girişimleri neticesinde kurulan bu okul, dört yıl varlığını sürdürmüş olmasın rağmen, Azeri çocukları için, üçüncü derece şehir okulu olarak değerlendirilen "realny okulu"na hazırlık işlevini görüyordu. Bu okulun kısa zaman içinde önemli başarı elde etmesinin altında yatan sır, Bakü ticaret burjuvazisinin ahlaksal ihtiyacını karşılayan müfredatların uygulanıyor olmasıydı. Başarının altında yatan bir başka neden ise, bu okulun, kamusal alanlarında Rus ve Fars dillerinin olduğu gibi ana dilin kullanılması için gayret sarf etmesi ve milli itibarı güçlendirmesi oldu. Bu okulun başarısı, Azerbaycan'ı milli eğitim konusunda umursamaz olmakla suçlayan resmi söylemi ve anlayışı yıktı.

Hiç kuşkusuz, 1 Eylül 1879'da düzenlenen Cori öğretmenler semineri aydınlanma düşüncesinin ülke çapında yayılmasında önemli bir rol oynadı. Bu süreçte hükümet kendi politikasına bağlı kaldı ve İslam dinine aykırı olduğu bahanesiyle aydınlanma düşüncelerini Azerbaycan'dan uzak tutmaya çalıştı. Fakat Bakü'de bir Türk entelektüel grubu oluştu. Öte yandan, petrol sanayisinin gelişimi ve kentsel nüfusun artışı ile birlikte eğitime olan ilgi büyüdü.

1878 yılında Kuzey Anadolu ve Erzurum'un Rusya tarafından işgal edildiğini ve bu nedenle de Çarlık rejimin baskısı ve sömürüsü altında yaşayan Müslüman ulusların Osmanlı İmparatorluğu'ndan yardım alma olanaklarının azalmış olduğunu hesaba katarsak, böyle bir ortamda, aydınlanma çalışmalarının ne kadar önemli olduğunu anlayabiliriz. Bu koşullar içinde ulusu aydınlatmak amacıyla 1890'larda Bakü'de bir Azeri entelektüeller çekirdeği ortaya çıktı.

Millî eğitim anlayışını büyümesi, kütüphaneler ve kültür-eğitim merkezleri kurma ve yönetme yönünde talepler doğurdu. H. Z. Tagiyev'in liderliğinde millî burjuvazi üyeleri, Baku eyaletinde Müslümanlar arasında Rus ve Azerbaycan dilinde bilginin yayılması amacıyla bir dernek kurma kararı aldılar. Baku eyaleti, var olan okullara destek verilmesi, eyalet yöneticilerinin izni dâhilinde yeni okulların açılması, bu okullarda kamusal kullanıma açık yeni kütüphaneler ve okuma evlerinin açılması, yeni kitapların hazırlanması ve yayınlanması taleplerini içeren bir imtiyaz bildirisini Kafkasya Valiliğine gönderdi. İmparatorluk görevlileri bu bildiriye ayrıntılı biçimde inceledi. İmparatorluk yetkililerine göre, bildiride sıkça kullanılan "Müslüman" ifadesi vasıtasıyla İslam dinine mensup olan tüm azınlık ve ulusların (Tatarlar, Kürtler, Tatarlar, Tallish) aslında "Türk" konsepti altında Derneğin kuracağı okullar üzerinden bir araya getirmek amaçlanıyordu. Bu nedenle, 4 yıllık bir gecikmenin ardından, bu talepler ve Derneğin kurulması reddedildi.

Derneğin kurulması için yapılan çalışmalar ve girişimler bir fiyaskoyla sonuçlanmış olsa da, bu çalışmalar ve girişimler sayesinde, entelektüeller arasında güçlü bir koordinasyon oluştu. Aynı yıl içinde Eylül ayında bir okuma evinin kurulması o dönemin şartlarında çok büyük bir olay idi. H. Z. Tagiyev'in sağladığı finansal destek ile Mardakan'da 1895 yılında açılan bir meslek okulu ise, 50 çocuğa tarım ile ilgili meslek dersleri ve ayrıca Azerbaycan ve Rus dillerini öğretiyordu.

Kız çocuklarının dini okullara katılamadığını göz önünde bulundurursak durumun ne kadar kötü olduğunu tahayyül edebiliriz. Bu nedenle H. Z. Tagiyev, kız okulu açma düşüncesini gerçekleştirebilmek için uygun bir zamanı kolluyordu. Israrlı ve yoğun çalışmalar başarıyla sonuçlanarak 7 Ekim 1901 tarihinde bir kız okulu açıldı. Bu okulda, bayan öğretmen yetiştirmek ve kız okullarına öğretmen sağlamak amacıyla iki yıllık öğretmen yetiştirme kursu uygulandı. Daha sonradan Tiflis, Kazan ve Dağıstan'da da kız okulları açıldı. 1915'te Baku'de 5 kız okulu vardı. Bu okulların kurulmasında ve gelişmesinde, ilk kız okulunun büyük rolü yadsınamaz. Kız okullarının varlığı 1920 Sovyet işgaline dek sürdü.

20. yüzyılın başında başlayan Rus-Japon Savaşı Rusya'nın malubiyetiyle sonuçlandı. Bu savaş ve yenilgi neticesinde, ülkenin toplumsal yaşamında büyük değişim ihtiyacı ortaya çıktı. Savaş süresince Rus yönetimi, Rus halkının millî ve dini duygularını canlandırmaya yönelik kısıktırma kampanyası uyguladı. Bu durum, sadece Ruslar arasında değil, aynı zamanda Rus olmayan milletler arasında da millî kimliğin gelişmesine neden oldu.

İmparatorluk yönetiminin milletler üzerinde artan baskısı, Azerbaycan'da sosyo-politik hareketlerin gelişmesinde neden oldu. "Milletler Hapishanesi"

olarak adlandırılan Rusya İmparatorluğunda artan ulusal kölelik Azerbaycan'da güçlü halk hareketinin oluşmasına neden oldu. Bu halk hareketinin gelişmesinde milli basın tarihsel rolü büyük olmuştur. Ermeniler ve Müslümanlar arasında çatışmanın başlamasındaki Rusya'nın olumsuz rolü, Ermenilerin ihaneti, Azerbaycan halkına yönelik uygulanan umulmadık zulümler ve milliyetçi fanatizmin güçlenmesi Azerbaycan'da milli halk hareketinin gelişmesine zemin hazırladı. Okuryazar oranı %4,5 olmasına rağmen Baku, Türkçülük, İslam, Sosyalizm ve Liberalizm düşüncelerinin öncüsü olan milli basının gelişmesi neticesinde Rusya Müslümanlarının merkezi haline geldi.

İmparatorluğu tüm bölgelerinde devrimci hareketlerle karşı karşıya gelen yönetim, bu hareketlerin bazı isteklerini yerine getirmek zorunda kaldı. 17 Ekim 1905 tarihinde yayımlanan bir Manifesto ile halka, konuşma, inanç ve basın özgürlükleri tanındı. Birinci Rus Devrimi arifesinde ve süresince, özellikle de sözü edilen Manifesto'nun ardından, milli demokratik ve kültürel halk hareketi eğitim kurumlarının ve okulların artmasında etkili oldu, ana dilde eğitim ve ücretsiz eğitim taleplerinin gelişmesi için olumlu bir ortam yarattı ve bir bütün olarak eğitimsel hareketleri canlandırdı. Bu süreç, uzun yıllardır aydınlanmacı demokratların umut ettikleri tarihsel fırsatı ortaya çıkardı. 19. yüzyılın ikinci yarısında başlayan eğitimsel hareket 20. yüzyılın başında arttı. Nihayet, uzun yıllardır ülke halkı tarafından arzulanan ilk dernek kuruldu ve bunu çok sayıda yeni kültürel ve eğitimsel kurumlar izledi. İstanbul'dan satın alınan basın yayın araç-gereçleri, milli dilde yayınların artmasına olanak sağladı. Ayrıca usuli-cedid okullarına Türk öğretmenlerinin davet edilmesi milli bilincin güçlenmesine neden oldu.

Belirtilmese gerekir ki; bu yıllar süresince çok sayıda bilimsel ve eğitimsel enstitüler ile akşam kursları Azerbaycan'ın değişik bölgelerinde kuruldu. Ayrıca mesleki beceri sağlayan çeşitli kurslar, Azerbaycan'ın değişik bölgelerinde bu yıllarda açıldı. Bu okullarda ve kurslarda çok sayıda kabiliyetli gençler yetişti. Fakat maddi olanaksızlıklardan dolayı, ulusun duygusal zenginliğini ihtiva eden bu gençler, sahip oldukları kapasiteyi gerçek hayata uygulayamadılar.

Kısaca ifade etmek gerekirse, milli canlanma süreci ve öz bilinç bu dönemde gelişti, yaygınlaştı. H. Z. Tagizade'nin girişimiyle Türkiye'den gelen Muallim Cevdet'in kurduğu "Füyuzat Dar al-Muallim" adlı Öğretmenler Derneği, Azerbaycan'da milli bilincin gelişmesinde ve özellikle de Azeri aksanı ile İstanbul aksanı arasında benzerliğin artmasında büyük rol oynadı.

Sosyo-ekonomik, duygusal-kültürel ve bilimsel-teknolojik gelişmişlik düzeyi aydınlanma koşullarının yaratılmasında hayati önem arz ediyordu. Her ne kadar bazı zorluklarla karşılaşılmış olsa da, hem dini hem de seküler konu-

ların önemini kavrayan din adamlarının sayısında artış kaydedildi. Aynı zamanda eğitim kalitesinde ve problemlerde değişim ortaya çıktı. Eğitimin ana dilde uygulanması ve aynı dilde eğitimin gerçekleştirilmesi için bir zaruret ortaya çıktı. Bu bağlamda, ana dilde müfredatların, programların ve kitapların hazırlanması en acil meselelerden biri idi. 19. Yüzyıldan itibaren merkezi hükümet tarafından uygulanan Ruslaştırma politikasına karşı gelişen milli muhalefet, milli ve dini eğitim veren okulların sayısında artışa neden oldu. Kitaplarda ana dilde saflık, basitlik ve açıklık zarureti ve talebi arttı.

Kısacası, bu yıllar, dünya tarihiyle eşzamanlı olarak, Azerbaycan'da soyo-politik, ekonomik ve kültürel değişim yaşandığı ve milli değerlerin geliştiği yıllar olmuştur. Bu süreçte Baku Müslüman Yardımlaşma Derneğinin oynadığı büyük rol reddedilemez. 10 Ekim 1905 tarihinde kendisine faaliyet izni tanınan bu dernek, daha başka yardım ve eğitim kurumlarının açılması için önemli bir teşvik ve güdü oldu. Azerbaycan'da eğitimin gelişmesinde büyük rol oynamış olan bu enstitüler arasında Nashri Maarif, Nicat, Baku Müslüman Din Okulu, Saadet Derneği, Safa Derneği ve Müslüman Kadınlar Yardımlaşma Derneği sayılabilir.

3. Sovyet dönemi Azerbaycan'da eğitim

Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti (1918–1920) Doğu'nun ilk demokratik cumhuriyetiydi. Sadece 23 ay sürmüş ve sürekli olarak askeri tecavüzlere maruz kalmış olsa da, ülke kendi milli eğitim sistemini kurabildi. İlk üniversite bu yıllarda kuruldu ve henüz yeni kurulan devletin ihtiyaç duyduğu uzmanların yetiştirilmesi amacıyla yüz kadar genç ülke dışına eğitime gönderildi. Fakat Bolşeviklerin Azerbaycan'ı işgal etmesiyle birlikte milli eğitim sisteminin kuruluş süreci sona erdi. Çarlık Rusyası döneminde büyük güçlükler ve belalarla yetişmiş olan çok sayıda uzman, ideolojilerinden ötürü veya Doğu ülkelerinde eğitim gördüklerinden dolayı cezalandırıldılar. 13. yüzyıl Azerbaycan kültürü yasadışı ilan edildi, çok kıymetli elyazmaları yok edildi, eğitimciler ve aydınlar pan-Türkist veya pan-İslamist ilan edilip baskı altına alındı. Bunlardan bazıları Türkiye'ye veya daha başka ülkelere sığındı; fakat çoğunluğu işkenceye maruz kaldı, öldürüldü, hapse atıldı veya Orta Asya'ya ve Sibirya'ya sürgüne gönderildi. Binden fazla aile yok edildi, ebeveynleri tutuklanmış olan çocuklar yetimhanelere gönderildi ve böylece milli eğitim-öğretim sürecinin temel unsurlarından birisi yok edilmiş oldu. Sonuç olarak, ebeveynler ve öğretmenler, yalanlar üzerine kurulu Sovyet propagandası karşısında sessiz kalmaya zorlandı.

20. yüzyılın başında Azerbaycan'da aydınlanma sürecinin gelişmesi için büyük miktarlarda hayır amaçlı para bağışı yapmış olan zenginler halk düşmanı ilan edildi. Ardından Sovyetler Birliği, kendi milli köklerinden kopuk ve

milli düşüncenin temel taşıyıcıları olan kendi entelektüel ve tarihsel eserlerinden yoksun yeni bir nesil yetiştirmeye başladı. Tüm halkların eşit olduğunu söylediler, fakat Türk ve Müslüman halklar daima baskıya maruz kaldı. Örnek olarak; komşu ulusların alfabelerinin hiçbir zaman değiştirilmemiş olduğunu söyleyebiliriz. Eğitim sistemi bir bütün olarak politize edildi ve Komünist Partinin hegemonik diktası bilimsel eğitimin prensiplerini yok etti.

İktidarın nihai hedefi komünist toplumu kurmak idi. Kendini çok büyük gören ve kendi kendini övgülere boğan yönetim, insanlara, insanın dinamik gelişiminin objektif yasalarını anlama şansını ve olanağını vermedi. Eğitim sistemi, otarşik, bürokratik ve askeri disiplin prensiplerine göre yönetildi ve uygulandı. İnsanların evrensel ve doğal fenomenleri öğrenebileceği tüm araçlar ve yöntemler yok edildi. Böylece, objektif bakış ve düşünüş tamamıyla mahrum bırakıldı.

Hepsinden en kötüsü, söylem ile eylem arasında daime zıtlığın olması idi. Bu nedenle de, insanlar arasında karşılıklı güvensizlik ortaya çıktı, yalan ve aldatmaca yaygınlaştı. Tüm bunların tabîî ki öğretmen-öğrenci ilişkisi üzerinde olumsuz etkileri oldu. Bir kişinin kendini tanıması ve olgun bir dindar olması son derece önemlidir. Sovyetler Birliği'nde Marksizm ve Leninizm yöneticilerin genel görüşü idi. Dolayısıyla, din tamamıyla reddedildi ve ateizm yüküseli geçti. Yüzyılların birikimi neticesinde oluşan ahlaki eğitim tamamıyla yok edildi ve halkın zihniyeti ciddi bir biçimde deforme oldu.

Bazen eğitim kurumları birkaç aylığına kapatılıp öğrenciler kolektif çiftliklerin inşası işlerinde zoraki çalıştırılıyordu. Bu durum, doğal olarak, eğitim-öğretim sürecini büyük ölçüde olumsuz etkiliyordu. Parti yöneticilerinin ve görevlilerinin eğitim-öğretim sürecini müdahil olmaları, kendi öğretmenlerini seçmeleri ve eğitimi kontrol etmeleri Sovyetler Birliği'nde genel bir uygulama idi. Dahası, öğrencilerin bilgileri objektif biçimde değerlendirilmiyordu. Notlarda abartmalar ve sahtekârlık yaygın idi. Üniversitede okuyan öğrenci sayısı son derece kısıtlıydı ve bu öğrenciler için bilgi tek erdem değildi. "Kapitalizme ait olan kişi bizim için zararlıdır" şeklindeki yanlış ideoloji, eğitim-öğretim alanında elde edilmiş olan yabancı tecrübelerden faydalanmayı engellediği için, eğitim-öğretim sürecinin düzenlenmesini olumsuz etkiledi.

Slav olmayan uluslara kendi tarihlerini, coğrafyalarını ve özellikle de tarihsel coğrafyalarını, öğrenmelerine müsaade edilmedi. Öğrencilere, "SSCB tarihi" olarak adlandırılan, fakat aslında %90'ı Rus tarihini içeren konular öğretiliyordu. Azerbaycanlı bilim adamlarının akademik çalışmaları ve buluşlarının ders kitaplarına eklenmesi yasaklanmıştı. Ders müfredatı ve kitapları tamamıyla Moskova'da hazırlanıyordu ve ardından, SSCB'de yer alan diğer ülkelerin an dillerine çevriliyordu. İlkokuldan üniversite sonrası eğitimine dek

Rusça Dili zorunlu idi. Ana dil, İngilizce, Fransızca ve Almanca öğretiliyordu fakat yeterli düzeyde bu dillere önem verilmiyordu.

Slav olmayan cumhuriyetlerde Ruslaştırma politikası uygulandığı için uluslar arasında ayrımcılık mevcuttu ve bu eğilim gittikçe arttı/güçlendi. Rus politikasında iki zıt eğilim söz konusuydu: “Tüm uluslar kardeşdir, birdir ve dosttur” sloganı ve propagandası ile gizliden yürütülen ayrımcılık ve etnik çatışma. Bu durum nedeniyle, SSCB’nin yıkılışının arifesinde çatışmalar arttı. Hem asker-sivil çatışmaları hem de ulusal çatışmalar SSCB sisteminin nasıl “hümanist” olduğunu ispatladı.

Fakat adil olmak adına, Sovyet eğitim sisteminin olumlu yönlerini kabul etmeliyiz: nüfusun cehaleti tamamıyla elimine edildi; tüm vatandaşlar %100 okur-yazar idi; okul çağındaki tüm çocuklar için lise eğitimi zorunlu idi; eğitim sisteminde süreklilik mevcuttu; üniversite mezunları dışında meslek okulları ve lise mezunları da tayin alabiliyordu; öğretmenler işlerinde son derece disiplinliydi; tüm okullar öğrencilerine tüm kitapları temin ediyordu; doğa bilimleri alanında öğrencilere temel bilgiler veriliyordu; sınıflarda öğrenci mevcudu 25’ten fazla değildi ve bazı derslerde (el zanaatları ve yabancı dil) sınıf mevcudu ikiye gruba bölünüyordu. Dahası, 1950 ve 1960’lı yıllarda SSCB uzaya uydu gönderdi ve Gagarin uzaya çıktı. Fakat bu önemli başarılarla rağmen, Sovyet eğitim sistemi, tüm diğer sosyalist ülkelerde olduğu gibi başarısı idi.

4. Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti’nde Milli Eğitimin Kuruluşu

1991 yılında Azerbaycan özgürlük yolunda ilk adımını attığında ülke diğer pek çok alanda olduğu gibi eğitim sisteminde köklü değişiklikler yapmak mecburiyetinde idi. Hepsinden öncesi; ülke, eski sistemin kötülüklerinden henüz yeni kurtulmuştu. Ülke, yeni ekonomi ilişkileri benimsemek ve dünya eğitim sistemine kendisini entegre edebilecek yeni bir eğitim sistemini inşa etmek zorundaydı. Yeni kurulacak olan eğitim sisteminin, toplumun sosyo-ekonomik ve siyasal sistemiyle uyumlu olması büyük önem arz ediyordu. Fakat yıllardır tepeden planlanan ve kontrol edilen bir sistemden demokratik eğitim sistemine geçiş hiç de kolay değildi. 1980’den itibaren küreselleşmenin olumsuz etkileri ortaya çıktığından, bu geçiş süreç, sözünü ettiğimiz dönem için daha da zor ve karmaşık idi.

Mevcut koşulların altında; seküler eğitim, milli kalkınma, insanın ve toplumun zihinsel gelişimi, milli ahlak, İslam kültürü, demokratik prensipler ve insan haklarının korunması anlamına gelen “Milli Eğitim Sistemi”nin kurulması son derece önemliydi. Eğitimde tam anlamıyla demokratik prensiplerin uygulanması, opsiyonlu eğitim planlarının yapılması, eski alfabenin yerine Latin alfabesinin geçirilmesi, tüm kurslar için yeni müfredatların hazırlanma-

sı, yeni ders kitaplarının hazırlanması ve yayınlanması, öğretmenlerin yetiştirilmesi, öğretmenlerin ihtiyaçlarının sağlanması, eğitimin maddi ve teknik temelini güçlendirilmesi ve nihayet eğitim sisteminin bir bütün olarak yenilenmesi gerekiyordu.

Öğretmenlerin sosyal refahını geliştiren çok sayıda proje uygulamaya sokuldu. Bu projeler öncelikle dış krediler sayesinde ve daha sonradan ülkenin kendi bütçesiyle gerçekleştirildi. Son dört yıl süresince 1200 yeni okul inşa edildi, 1000'den fazla okul tamir edildi, eğitim alanında yatırımlar yıldan yıla giderek arttı. 2008 yılında eğitim alanında yaklaşık 1 milyar dolar yatırım yapılması planlandı. Tüm bunlar, topraklarının %20'si Ermeniler tarafından işgal edilmiş olan, savaş içinde olan ve bir milyondan fazla sığınmacıyı barındıran bir ülke için çok ciddi bir başarıdır. Devlet okullarının dışında ayrıca özel okullar kuruldu. Bu okullar her ne kadar bazı problemlere sahip olsalar da eğitim alanında alternatif sunuyorlar. Özel okullar sitem dışılar ve eğitimi ticarete dönüştürmeye çalışıyorlar. Bu nedenle toplumun özel okullara olan güveni azaldı. Günümüzde halk sadece Türk özel okullarına güveniyor.

Bağımsızlığın kazanıldığı yıllarda Azerbaycan Sovyet sonrası ülkeler için geliştirilen bazı projelere katıldı. Fakat 2005'ten itibaren Azerbaycan **Bolonya** sürecine dâhil oldu ve böylece Avrupa eğitim sistemine entegre oldu. Bu sürecin talep ettiği bazı yenilikleri ve reformları Azerbaycan uygulamaya soktu. Bu bazıları, iki aşamalı eğitim; öğrenci haklarını ve özgürlüğünü genişletme, olumsuz durumların önüne geçilmesi amacıyla kredili sistemim uygulanması, kontrollü ve kaliteli eğitim anlamına gelen akreditasyon ve belgelerin düzenlenmesi işlerinin sistemli hale getirilmesi gibi yeniliklerdir. Sonraki aşamalarda, tüm Avrupa'nın kabul etmiş olduğu Avrupa Kredi Transfer Sistemi, bizim eğitim sistemimizde kullanılacak olan kredi sistemi için genel bir zemin olacaktır. Biçim olarak uluslararası ve içerik olarak ulusal olan bu eğitim standartlarının uygulanması, hiç kuşkusuz, öğrenci ve öğretmen değişim programlarının uygulanmasına ve Avrupa üniversiteleri ile işbirliği ilişkilerinin geliştirilmesine olanak sağlayacaktır. Eğitim alanında başarılı ve üst düzey bir entegrasyon sürecinin tamamlanması, diplomalarımızın Avrupa'da tanınmasında yardımcı olacaktır.

Tabiî ki, modern ihtiyaçları karşılayabilecek uzmanların yetiştirilmesi için yüksek kaliteli bir eğitimin oluşturulması son derece önemlidir. Bu nedenle, uluslararası ölçekte uzmanlar yetiştirebilmek için yeni yöntemler bulmalıyız. Hiç kuşku yok ki, eğitim sistemi eğer milli karakteri içermez ise, yukarıda sözü edilen geleceğe ilişkin hedefler belirsiz kalacaktır. Çünkü karşılaştığımız tüm problemlerim merkezinde daima insan bulunmaktadır. Bir ülkeye veya ulusa veya tüm evrene hizmet etmenin en etkili yolu eğitimidir. İnsan için hayatı doğru algılamak akla ve eğitime bağlıdır. Bu nedenle bazı düşüncüler

“öğrenmeyen ve öğretmeyen insan, yaşayan ölüdür” der. Bir insanın doğru karar verebilmesi, o insanın aklının eğitim düzeyiyle orantılıdır. Aklın ve mantığı kusursuz olabilmesi için tek yol bilim ve bilgidir. Akıl, bilimden ve bilgiden yoksun ise, mantık aldatıcı ve kararlar yanlış olur. Bu nedenle insanın insaniyeti öğrenmeye ve öğretmeye dayanır.

Ne yazık ki, Sovyet eğitim sisteminden miras kalan bazı zararlı alışkanlıkları ortadan kaldırmak kolay değil. Öncelikle, iki zıt sosyo-politik sistem bir arada var olamaz, dolayısıyla, bunların zıt eğitim sistemleri de bir arada bulunamaz. Eğitimin içeriğinde bazı önemli yenilikler yapıldı, fakat geleneksel yöntemler halen devam ediyor. Aktif, interaktif ve problematik eğitim her yerde uygulanmıyor. Çocuklar ve öğrenciler **“bilgi hamalı”** olarak görülüyor, öğretmen-öğrenci ve öğretmen-çocuk ilişkileri sıcak değil ve halen değerlendirmede adaletsizlikler mevcut.

Üniversite mezunları diplomalarını aynı ülkeden alıyor olmalarına rağmen, devlet ve özel üniversiteler arasında ayrımcılık yapıyor. Eğitim alanında devlet yardımcı olmalarına rağmen, özel üniversiteler katma değer vergisi ödemek zorundalar. Özel üniversitelerin gelişmiş olduğundan söz edemeyiz. Özel üniversitelerin kendi öğrencilerini, konularını ve müfredatlarını seçmelerine müsaade edilmiyor.

Türk Diyanet Vakfı, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı ve diğer eğitim gönüllüleri Azerbaycan’da özel okullar ve bir üniversite kurdular. Bu eğitim kurumları tüm şartları yerine getiriyorlar. Özellikle “Chag” Eğitim Şirketi eğitim kurumlarının sağladığı başarıların altını çizmeliyiz. 1992’den buyana bu eğitim kurumları uluslararası bilgi yarışmalarında 50 altın, 82 gümüş ve 97 bronz olmak üzere toplam 229 madalya kazandı. Bu eğitim sistemi Azerbaycan’ın millî çıkarlarına tamamiyle uyuyor. Elde edilen başarıların temel nedenlerinden birisi iyi alışkanlıkların ve üst düzey bilgilerin öğretilmesi ve verilen mükemmel eğitimidir. Son olarak, yurt dışında eğitim görmüş ve halen görmekte olan gençlerin millî eğitim geleneğinin oluşmasına önemli katkı sağlayacaklarını umut ediyoruz.

5. Sonuç

Sadece Batı eğitim sistemini taklit eden değil, fakat içsel potansiyel zemin üzerinde elde edilmiş kazanımları ve millî çıkarları dikkate alan yeni bir millî eğitim sistemini kurmayı umuyoruz. Öncelikle, olumsuz Sovyet tecrübesinden ders çıkarmamız ve eğitim ile ilgili problemlerin çözülmesi konusunda millî bilinç geliştirmemiz gerekiyor. Millî eğitim sistemi içinde aile kurumunun değerlerini, millî geleneklerimizi, büyüklere saygı ve küçükler sevgi anlayışını korumamız gerekir. Acil önlemlerden birisi olarak lise ve üniversitede ahlak derslerin okutulması ve öğretilmesi son derece önemlidir. Geçmiş dönemde

halkımız bilgi aklını terk etti. Bu nedenle bilgiyi araştırma bilgisini kaybetme tehlikesiyle yüz yüzüz. Ahlak dersleri vasıtasıyla mutluluğun sahip olunan maddi şeylerde yatmadığını öğretebiliriz.

Literatür

1. Ağayev Əjdər. Pedaqoji fikrimiz: dünənimiz, bugünümüz. Bakı, 2000.
2. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Professor S.S.Əliyev və dosent Y.M.Mahmudovun redaktəsi ilə, Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, Bakı, 1989.
3. Babashlı Məmmədli. "XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda milli maarif və xeyriyyəçilik təşəbbüsləri", Journal of Caucasian Studies, Number 1, Fall 2004, p. 43-52.
4. Babashlı Məmmədli. "XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda milli oyanış və maarifçilik hərəkatı", Journal Of Qafqaz University, Number 12, Fall 2003, p. 221-238.
5. Əhmədov Hüseyn, XIX əsr Azərbaycan məktəbi. "Maarif" nəşriyyatı, Bakı, 1985.
6. Qaralov Zəhid. Təhsil sistemlərinə müasir baxış. "Pedaqogika", Bakı, 2003.
7. Qaralov Zəhid. Tərbiyə (prinsiplər, məzmun, metodika). 3 cildə, "Pedaqogika" nəşriyyatı, Bakı-2003.
8. Qaralov Zəhid. "Qloballaşma və insan inkişafı problemləri". "Azərbaycan məktəbi" nəzəri, pedaqoji-metodik jurnal, mart-aprel 2004, No 2, s.5-16.
9. Mərdanov Məsim. Azərbaycan təhsili dünən, bu gün, sabah. Bakı, "Təhsil", 2006.
10. Xəlilov Səlahəddin. Təhsil, təlim, tərbiyə. "Azərbaycan Universiteti" nəşriyyatı, Bakı, 2005.